

ISTORIA LIMBII

DANTE ȘI *LA QUESTIONE DELLA LINGUA*

Despina-Elena Grozăvescu

Problema apariției limbilor romanice literare este un capitol central al studierii romanității. Aceasta întrește, în spirit vosslerian, cercetarea genezei limbilor vernaculare romanice, preocupare principală a lingvisticii comparativ-istorice a secolului al XIX-lea. Dante ocupă un loc special în amplul proces de standardizare și estetizare a idiomurilor neolatine.

Marele florentin stă la baza acestui proces pe care îl „teoretizează” în trăsăturile lui definitorii pentru prima dată.

În cadrul României, limba italiană reprezintă un caz special, Italia fiind singura națiune a Europei care a cunoscut dezbateri atât de aprinse și de îndelungate în legătură cu *la questione della lingua*. Deschiderea *chestiunii limbii* are loc odată cu redescoperirea tratatului dantesc, *De vulgari eloquentia*, consacrat aproape în întregime acestei probleme.

Pentru a înțelege opera lui Dante, mai ales tratatele sale despre limbă, este necesară o privire panoramică asupra vieții culturale atât italiene, cât și europene, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea.

Istoria literaturii italiene se deschide în secolul al XIII-lea cu așa-numita *Scuola Siciliana* (*Școala siciliană*), care cuprinde grupul de poeți din jurul Curții lui Frederic al II-lea de Suabia. Menționați de Dante în *De vulgari eloquentia*, poeții acestei școli sunt autorii primei poezii italiene culte. Influențele pro-venisale și franceze se întâlnesc aici într-o poetică proprie, pentru care frumusețea și dragostea femeii constituie tema aproape

unică. Sonetul și canțona (*canzone*) sunt speciile lirice preferate, iar limba poetică, independent de locul de naștere al celor care o folosesc, este siciliana, probabil graiul din Messina, rafinat prin însăși funcția care îi revine într-o creație de mare eleganță, ce se reclamă de la exemplul trubadurilor. Avându-și perioada de înflorire în ultimele două decenii ale domniei lui Frederic al II-lea (1230-1250), această poezie ajunge, prin urmașii lui, în regiunile din centrul Italiei, la Bologna și în Toscana.

Următoarea etapă în evoluția literaturii italiene o constituie *Scuola poetica di transizione* (*Școala poetică de tranziție*), reunind grupul poeților care se afirmă în Comunele Toscanei, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Preluând exemplul poetic al *Școlii siciliene*, *Școala poetică de tranziție* realizează o creație autentică, mai ales în poezia cu tematică socială. Aparțin acestei școli Guittone d'Arezzo, Bonagiunta Orbicciani, Paolo Zoppo da Bologna, Galletto da Pisa și, mai ales, florentinii Andrea Monte, Federico Gualterotti, Rustico di Filippi și Chiaro Davanzati. După cum anticipam deja, etapa următoare din evoluția literaturii italiene este reprezentată de școala poetică denumită de Dante, în *Purgatoriu* (XXVI, 99; 112), *il dolce stil novo* (dulcele stil nou). Rafinamentul intelectual al liricii stilnoviste indică influența indirectă a analizei filozofice de tip scolastic. Poetica școlii este definită de Dante ca un „dulce stil nou”, în raport cu poetica provensală, „noutatea” constând din mai multe aspecte: conceptul iubirii, prin care aceasta este considerată drept virtute; calitatea spontan-sinceră, nu doctrinar-erudită, a poeziei; în fine, tehnica și gustul rafinat-intelectual. „Stilul nou” este „dulce” prin experiența spirituală pe care o reprezintă, dincolo de conținutul filozofic al sentimentului pe care-l cântă, și prin expresia poetică, ea însăși „nobilă”. În plan lingvistic, *il dolce stil novo* pune în lumină virtuțile poetice ale limbii comune (*il volgare*) și ridică graiul florentin la rangul de limbă literară.

Pentru a ajunge la Florența lui Dante, trebuie amintit maestrul acestuia, Brunetto Latini care, exilat din motive politice în Franța, a scris în franceză vasta compilație enciclopedică *Trésor*¹. Adolescentul Dante crește și evoluează într-un oraș în care vulgara, în noua ei calitate, era foarte răspândită și în care viața literară era foarte stimulată în acest sens.

Primele experimente dantești se încadrează perfect în cultura și poezia florentină a perioadei respective, lucru demonstrat și de frecvența cu care tânărul Dante recurge la *sicilianismi e gallicismi*².

Cu toate că în secolul al XIII-lea circulau în Peninsulă manuale de versificație și gramatică, nimeni înaintea lui Dante nu acordase o atenție deosebită problemei „artei cuvântului”, limbii ca mijloc de expresie artistică³.

Operele despre limbă ale lui Dante oglindesc și procesul de formare a ideologiei postfeudale în Italia și corespund sarcinilor politice și culturale care revin în acest moment păturilor orășenești, în speță, clasei conducătoare a Florenței, putând fi considerate, în acest sens, drept „un act de politică cultural-națională”⁴. În mai multe rânduri Dante își exprimă părerea despre limba vulgară, făcând doar câteva aluzii în *Vita nova* și,

¹ *Tezaurul tuturor lucrurilor (Trésor de toutes choses)*, enciclopedie îmbrățișând toate cunoștințele din secolul al XIII-lea: geografie, istorie, morală, elocință, politică, științe naturale și fizice, și *Mica comoară (Il tesoretto)*.

² Luca Serianni, *La lingua nella storia d'Italia*, Roma, Società Dante Alighieri, 2002, p. 93.

³ *De vulgari eloquentia*, I, 1: „Deoarece nu găsim pe nimeni care, înaintea noastră, să fi tratat întrucîtva învățătura artei cuvântului în limba vulgară și deoarece vedem că tocmai de o astfel de artă are toată lumea adîncă nevoie...”

⁴ A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, Einaudi, 1952, p. 204.

accidental, în *Divina commedia*¹, dar acordându-i un spațiu generos în cele două tratate ale sale, *Convivio* și *De vulgari eloquentia*. Dacă în primul se rezumă doar la deschiderea de noi perspective limbii italiene populare, în al doilea întreprinde o analiză a limbii italiene pentru a stabili în ce fel aceasta poate deveni o limbă literară.

În *Convivio*, Dante își propune să dezvăluie cunoștințele generației sale despre lume și om, folosind limba populară, nu limba doctilor, latina. Marele poet își propune, prin acest *studiu vast și obiectiv*², să împartă unui număr cât mai mare de cititori „pâinea științei”, iar problema limbii se impune autorului drept o problemă primordială în cadrul noii ideologii. Limba este, pentru Dante, mijlocul de comunicare a ideilor³: deci cu cât o limbă este folosită de mai mulți oameni, cu atât posibilitatea de difuzare a ideilor este mai largă. Pe baza acestui criteriu, Dante susține folosirea limbii „vulgare” în locul latinei, ca un imperativ al timpului său, valabil pentru oricine se preocupă de promovarea ideilor noi. Important este, așadar, de precizat acest punct de plecare politic, și nu estetic sau retoric, al discuțiilor despre limbă; el va reapărea ori de câte ori se va vorbi despre drepturile și meritele vulgarei în raport cu latina. În discutarea acestei probleme, care nu a fost exclusiv a Italiei, ci a tuturor țărilor de cultură vesteuropeană⁴, în momentul trecerii lor de la

¹ Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Bompiani, 1994. p. 180.

² Alexandru Balaci, *Dante Alighieri*, București, Editura pentru Literatură, 1969.

³ Dante, *De vulgari eloquentia*, I, 2 : „Si etenim perspicaciter consideramus quid cum loquimur intendamus, patet quod nichil aliud, quam nostre mentis enucleare aliis conceptum...” (Dacă apoi am voi să cercetăm scopul pe care-l are vorbirea noastră, nu am afla altceva decât faptul că ea face cunoscute altora ideile minții noastre...).

⁴ Bruno Migliorini, *Lingua e cultura*, Roma, Tumminelli, 1948, p.118.

orânduirea feudală la primele relații capitaliste și, deci, la formarea limbilor naționale, se va pleca întotdeauna de la problemele majore ale culturii și ale funcțiilor ce-i revin, pentru a se deduce, din acestea, necesitatea folosirii vulgarei ca limbă de cultură ; ea va fi, deci, limba de comunicare a ideilor noi, adică a acelor idei pe care clasa în ascensiune era interesată să le promoveze. Conținutul ideologic și importanța discuțiilor despre limbă, mai exact necesitatea soluțiilor propuse în cadrul lor, rezultă tocmai din contextul în care ele apar și din finalitatea practică, programatică a scrierilor în care sunt prezentate.

Dante pornește de la o definiție a omului care sugerează în mod clar ipostaza avansată a gândirii noi, o gândire considerată chiar preumanistă¹. Spunând că „toți oamenii în mod firesc doresc să știe” și că „știința este cea mai înaltă desăvârșire a sufletului nostru în care stă fericirea noastră cea mai înaltă”², scriitorul observă că există o serie de circumstanțe care pot îngreuna înfăptuirea acestei posibilități date fiecăruia. Dante simte nevoia să-și apere alegerea extrem de îndrăzneată, pentru acea epocă, de a scrie un tratat etico-filosofic în limba vulgului, și nu în limba latină, limba tuturor tratatelor, elogiind și exaltând calitățile limbii vulgare. Dar lauda propriu-zisă a vulgarei se face de-a lungul unei argumentări complexe, în care se preamărește inițial latina, și numai ulterior și în mod secundar se rostesc meritele limbii populare. Întreaga împletire de argumente cu distincțiile ei scolastice și, mai ales, cu lauda adresată latinei arată cât de strânsă este încă legătura scriitorului cu trecutul, dar

¹ Benvenuto Terracini, *Quia magis videtur inniti grammaticae*, în *Melanges de linguistique et de literatures romanes offerts a Mario Roques*, tome III, Paris, Didier, 1952, p. 216, unde apare indicat acest „preumanism” al lui Dante.

² *Convivio*, I, 1; cităm după ediția Dante Alighieri, *Tutte le opere*, Firenze, Sansoni, 1930, p. 234.

și cu epoca sa¹. Dante nu justifică folosirea vulgarei numai printr-un argument de ordin politic-social, ci și de tehnică artistică.

De vulgari eloquentia este considerat nu numai primul tratat de filologie romanică, dar și un compendiu de istorie literară, de lingvistică comparată, de estetică și chiar de teoria limbajului². Tratatul lui Dante, scris în latină, are scopul de a transforma italiana populară, limba vie, într-un instrument al creației, supunând-o exigenței gramaticale și expresive a savanților vremii. El pornește, așadar, de la o treaptă superioară față de *Convivio*, luând drept premise concluziile expuse acolo, iar argumentația lui implică, și de data aceasta, o serie de teze cu conținut politic și cultural, față de care problema limbii este doar un aspect particular, pe care autorul vrea să-l lămurească pentru a defini mai precis conținutul ideologiei pe care o susține.

Dante alege latina pentru al doilea tratat al său, deoarece se adresează păturii intelectuale, care privea în continuare spre trecut, dar care trebuia atrasă de partea noii clase sociale; marele florentin dorește, prin lucrarea sa, a face cunoscute contemporanilor elementele noii mentalități ce se nășteau în acea perioadă, și în lumina acesteia să deschidă și să dezbată chestiunea limbii. Chiar de la începutul tratatului (I, 2), va vorbi numai despre vulgară, deoarece îl interesează nu numai faptul de cultură, uzul latinei, ci faptul limbii ca atare, mai ales ca mijloc de comunicare a ideilor.

În *Cartea I*, Dante abordează problema originii limbilor, cu trimitere la Turnul Babel, intuind existența unei comunități lingvistice din care derivau cele trei limbi ale Europei sud-occidentale, dar neștiind, la fel ca alți autori ai timpului său, că la baza limbilor *del sì* (italiană), *d'oc* (provensala) și *d'oïl*

¹ Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, Editura Univers, 1970, p. 31-35.

² Cf. Alexandru Balaci, *op. cit.*, p. 123.

(franceza) stă latina. Pentru Dante, latina este o limbă creată artificial de gramaticieni pornind de la cele trei limbi și având ca scop, prin caracterul ei static, comunicarea în spațiu și timp¹.

Dante reia, în tratatul *Despre arta cuvântului*, ideea privind dezvoltarea istorică a limbilor. Am întâlnit aceeași idee în *Convivio*, unde ea apărea pentru a caracteriza limbile vulgare în raport cu latina; privită, printr-o judecată de valoare, drept coruptibilitate, dezvoltarea fiind socotită ca un semn al inferiorității vulgareii față de latină. Cu toate acestea, criteriul de apreciere scolastic a fost foarte curînd anulat, deoarece i se recunoștea vulgareii un merit de mai mare importanță decât acela al imutabilității, anume utilitatea. Scriitorul nu exclude nici latina; incoruptibilitatea pe care i-o atribuie în *Convivio* este, în lumina celor arătate în *De vulgari eloquentia*, o însușire numai a latinei literare, mai precis a latinei limbă a scriitorilor, pe care Dante o numește, de altfel, în mai multe rînduri, „grammatica”.

După ce justifică spațiul nou pe care îl revendică pentru italiana vulgară, în raport cu latina, Dante se dedică raporturilor orizontale ale limbii *del sì* cu celelalte limbi romanice și polemizează cu aceia care, în Italia, denigrează vulgara maternă și o proslăvesc pe a altora². Gata să recunoască valorile literaturilor franceză și provensală, Dante protestează împotriva celor care, în Italia, folosesc o vulgară diferită de cea maternă. Nu se poate exclude că una dintre țintele acestei polemici este Brunetto Latini, cu al său *Trésor* redactat în franceză³. Dante știe să

¹ Cf. Francesco Bruni, *L'italiano letterario nella storia*, Bologna, Il Mulino, 1990, p. 27.

² Francesco Bruni, *op. cit.*, p. 32: “...în principal limba *d'oc*, afirmând că este mai frumoasă și mai bună aceea, limba *d'oc*, adică provensala, decât aceasta, limba *del sì*”.

³ Dante se referă în mod explicit la aceia care abandonează vulgara *del sì* pentru vulgara *d'oc* și, de aceea, trebuie să ne gândim la poeții septentrionali care scriau în provensală, de exemplu, mantovanul Sordello.

recunoască frumusețea celorlaltor literaturi romanice. Această recunoaștere nu-l împiedică, ci, dimpotrivă, îl stimulează să promoveze literatura în limba maternă, descurajând reproducerea servilă a idiomului altora. Atitudinea lui Dante este atitudinea celui care dorește să construiască, pe baza a ceea ce există și mai ales a ceea ce va putea exista, o direcție literară italiană, nesubordonată altor literaturi și care să nu fie nici provincială, nici izolată.

În continuare, Dante își fixează atenția asupra situației limbii în Italia, arătând marea varietate a dialectelor și întrebându-se apoi care este cel mai frumos dintre ele. Continuă tratarea despre limba vulgară, fără a preciza încă scopul exact al cercetării, pe care de altfel nici la începutul operei nu-l indică decât în mod foarte general, spunând că vrea să trateze despre „vorbirea în vulgară”. Dante trece la cercetarea precisă a limbii literare, care constituie nucleul lucrării în partea scrisă și în aceea pe care ar fi urmat să o scrie. În această aventură, Dante pleacă de la o definire geografică a Italiei, delimitată de Alpi și împărțită în două zone fundamentale: nu împarte peninsula după opoziția Nord / Sud, cu care suntem obișnuiți, ci, în mod original, într-o Italie orientală și una occidentală, cu Apeninii care marchează granița dintre cele două zone. Bazându-se pe hărțile timpului său, Dante distinge șapte regiuni lingvistice la est de Apenini și tot atâtea la vest (incluzând Sicilia și Sardinia). Aceste 14 regiuni geografice se transformă în tot atâtea regiuni lingvistice, care demonstrează o schimbare a vulgarelor nu numai în timp, ci și în spațiu.

Cu o gândire curajoasă, Dante transformă o țară variată, din punct de vedere lingvistic, într-un spațiu lingvistic unitar și, dacă în Italia nu există unitate politică, comunicarea literară este, grație acțiunii sale, reală. Într-adevăr, Dante reconduce la unitate Italia celor atâtea varietăți orale, și chiar scrise, pătrunse de

provensală și de franceză, plurilingvistică și, dacă ne amintim textele cu caractere ebraice și grecești, pluralalfabetică¹.

Marele florentin, după ce se oprește asupra fiecărui grai, fără a reuși să-l găsească pe cel perfect, renunță la criteriul ales, care era un criteriu poetic complex, al armoniei sau frumuseții sunetelor și al nobleței cuvintelor folosite în poezie, pentru a adopta criteriul utilității politice a limbii. Dante definește așadar limba literară drept „ilustră, cardinală, aulică și curială”, și ca atare consideră că aceasta nu se va identifica cu niciun dialect, trebuind să fie comună tuturor orașelor Italiei, fără a fi proprie niciunuia din ele. Cele paisprezece variante vulgare italiene sunt considerate nedemne de a fi identificate cu limba artistică, a creației lirice.

Pentru vulgara literară, Dante cere conformitatea cu cele patru categorii citate. Trebuie să fie ilustră, termen care este în legătură cu lumina; luminoasa perfecțiune a vulgarei elimină grosolănia idiomurilor vorbite, transformă, după plăcerea sa, inima cititorilor (adevărații poeți știu să realizeze persuasiunea, care este scopul retoricii, arta de a vorbi și a scrie bine), asigură renumele și gloria autorilor².

Exigența de ordin politic este mai vizibilă în al doilea atribut dat limbii literare („cardinale”), acela de a fi modelul căruia orice vorbire să i se conformeze. Vorbirea este „cardinală”, pentru că reprezintă o normă și, așa cum *ușa se rotește pe țâțâni*, așa vulgara este punctul de referință pentru vulgarele municipale³. Atributul al treilea („aulicum nominamus”, I, 18), orientat spre viitor, exprimă necesitatea unității statale a Peninsulei, condiție favorabilă dezvoltării limbii literare comune. Trebuie să

¹ Francesco Bruni, *op. cit.*, p. 35-36.

² *De vulgari eloquentia*, I, 17 : „Nonne domestici sui, reges, marchiones, comites et magnates quoslibet fama vincunt?”

³ Francesco Bruni, *op. cit.*, p. 36-38.

fie aulică, în sensul că ar trebui să aibă reședința în *aula*, adică la curtea imperială: ar trebui, dar nu poate, pentru că Italia nu are o *aula*, nefiind condusă nici de un rege, nici de un împărat. Ultimul („curiale dicendum”) apare drept corespunzător unei realități deja existente: deoarece, deși unitatea statală a Peninsulei nu este încă înfăptuită și nu există o Curte a întregii Italii, totuși unitatea ei ideologică, înfăptuită prin „lumina rațiunii”, există: „sic membra huius gratioso lumine rationis unita sunt” (I, 18).

Vulgara ilustră va trebui astfel să suplinească cu lumina rațiunii absența unei *curii* centrale și, prin inițiativa individuală a admiratorilor săi, lipsa *aulei*. A trecut timpul în care *aula* lui Federico al II-lea și a lui Manfredi, fiul celui dintâi, a funcționat ca centru de atracție pentru cei mai buni italieni, așa încât tot ceea ce predecesorii lui Dante au scris a luat numele de sicilian (I XII 4).

Soluția propusă de poet în chestiunea proprie a limbii literare era abstractă și ca atare de nerealizat la acea dată, în sensul că Italia nu avea o limbă supradialectală; iar o asemenea limbă, atunci când există, este, ea însăși, produsul matur al transformării unui dialect într-o limbă literară care se impune tuturor provinciilor vecine și mai îndepărtate.

Într-o comunicare în cadrul Accademiei della Crusca, intitulată *Dante e la lingua italiana*, unul dintre cei mai mari cercetători ai operei dantești, Ignazio Baldelli, a transformat titlul prezentării sale în *Dante è la lingua italiana* (Dante este limba italiană)¹, modernitatea teoriei dantești, în materie de limbă literară, constând în faptul că a arătat raportul exact dintre limba literară și dialect.

¹Luca Serianni, *op. cit.*, p. 91.

Bibliografie:

Alighieri, Dante, *De vulgari eloquentia*, [în] *Le opere minori*, Firenze, Adriano Salini Editore, 1930.

Alighieri, Dante, *Convivio*, [în] *Le opere minori*, Firenze, Adriano Salini Editore, 1930.

Bruni, Francesco, *L'italiano letterario nella storia*, Bologna, Il Mulino 1990.

Coșeriu, Eugen, *Introdúcere în lingvistică*, Cluj, Editura Echinox, 1999.

Curtius, Ernst Robert, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, Univers, 1970.

De Mauro, Tullio, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza, 1986.

De Sanctis, Francesco, *Istoria literaturii italiene*, București, ELU, 1965.

Devoto, Giacomo, *Profilo di storia linguistica italiana*, Firenze, Sansoni, 1960.

Durante, Marcello, *Dal latino all'italiano moderno. Saggio di storia linguistica e culturale*. Bologna, Zanichelli, 1981.

Façon, Nina, *Problemele limbii în cultura italiană*, București, 1990.

Gensini, Stefano, *Elementi di storia linguistica italiana*, Bergamo, Minerva Italica, 1985.

Migliorini, Bruno, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1988.

Oancea, Ileana, *Romanitate și istorie*, Timișoara, Editura de Vest, 1993.

Oancea, Ileana, Panait, Luminița, *Schiță de istorie a romanității*, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2002.

Serianni, Luca, *La lingua nella storia d'Italia*, Roma, Società Dante Alighieri, 2002.

Serianni, Luca, *Grammatica italiana, Italiano comune e lingua letteraria*, Torino, UTET, 1989.

Tagliavini, Carlo, *Originile limbilor neolatine*, București, Editura Științifică și enciclopedică, 1977.

Vitale, *L'oro nella lingua: contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1986.

Vitale, Maurizio, *La questione della lingua*, Palermo, Palumbo, 1984.

Riassunto

Quello che abbiamo analizzato in poche pagine è in realtà un fenomeno molto complesso nelle sue varie fasi, perché appaia in modo chiaro come si sia giunti alla lingua italiana attraverso un processo lento e non sempre lineare. Alle soglie del Trecento il fiorentino aveva già acquisito un ruolo preminente; ma solo grazie a Dante la sua affermazione diventò decisiva per le sorti della lingua italiana. Dante può essere considerato, a ragione, il padre della nostra lingua essenzialmente per due motivi. Il primo motivo, che abbiamo trattato anche noi, è la sua posizione a favore della supremazia dell'idioma fiorentino nei confronti del latino e dei vari volgari italiani. Questa convinzione è espressa nel *Convivio* e nel *De vulgari eloquentia*, quest'ultimo, tutto consacrato alla riflessione sul volgare.